

Pë kuma makii: ma, wa thë urihi tai maa kunaha wa xariraimi, wa thë urihi tai yaro hei wa xariroma, wama kō mi, wa thë tai mao kunaha wa marayu, wa thapu yaro wa kōimatayu hei mau uha, wa kōo maki tapiiha wa kiã kōkii ta? Ya pihi kuu yaro wamaki huërema, ya pihi mohotio kunaha wamaki huëpraimi, wamaki hayamaï pihioimi mi mahi yaro einaha kua yaro garimpeiro yama pë ha huërinì ithi yama pë thai pihio, yamaki pihi ha kurinì yama pë huërema, huërinì Yanomami thë pëni thë pë wayamaï xoaomahe, kami Yanomami Kayanauha yamaki piriowi yamakini yama thë thai xoa. Einaha thë kuo, kuoni ithi tëhë dia 2 ithi thëni xoha pë yëpruu xoama, ithi Funai ani apiama a nakai xoarii, a ha nakarinì Papiuhami ai yamaki hetuhami pë piramaï kua xoama, pë piraprai kua xoama, pë piraprai xoawei ithi tëhë pë tirea xoarayohuruma Papiu harani. Ëharani eha Boa Vistaha pë kōa xoapema. Pë kōa xoaponi eha pë kua hatho xoa, pë thamuma no mai.

Polícia pëni pë thapu hathohe, einaha yamaki pihi kuu puo. Hei tëhë garimpeiro yama pë yai piximaimi mi mahi kutayoni hei yamaki ya ã hai. *Garimpeiro* pë ka kiiha yamakini yai napë, piximaimi, yai thë pë yaro.

Saúde pë xarë kiã tëhë kami yamaki haromaiwei

thë xarë totihi, yamaki hiraiwihi thë xarë totihi, ithi garimpeiro pë ka kiini kami yamaki hiraimihe, yamaki wariathe, yamaki nomamaihe, *malária* a piraihe, xuhuti a piraihe, einaha thë pë kuaai yaro thë pë mayo xuhuti yaro, thë pë mayo xuu hupë yaro, *mercúrio* pë piraihe *mercúrio* pë piraheni yuri pë hoximamaï yarohe hei tëhë garimpeiro yama pë piximai kōtaimi. Einaha thë kua yaro hei kami *comunidade* yamaki ka përirëni *comunidade do Kayanau* theri yamakini piximaimi, Papiu theri pë hetuni piximaimihe, *Mucajá* theri pë preeni piximaimihe, mau mori u xiroha yamaki pree piriawere yaro yama thë yai piximaimi kami yamakini. *Saúde* hiramatima thë pë, moyamiamatima thë pë, haromatima thë pë, ithi yama thë pë xiro pihi pou xoatii. Ëhi pëni yamaki omaihe, horema pë yaxuhe, xawara yaxuhe, yamaki haromaihe, yamaki imini hiraihe, *escola* a piraihe, einaha thai yaro ithi yama xarë xoapou xoati, einaha kami Yanomami yamaki pihi yai kuu xaari. Ëhi yama xiro piximai. Ai hirai maawei thë pë mau upë wariawihhi thë pë piximaimi, einaha thë kua. Thë kua yaro hei ya ã hai, kami ya. Kami *liderança* ãha hiraiwihi ya ã hai kami ya mamò xatio yaro komi ipa urihiami ya mamò pree xatio yaro, ya thë taai yaro. Awei Yanomami kaho wamakini einaha wamaki pree thapë, komi thë pë piraketayu tëhë wama thai tëhë Yanomami yamaki xarë yai kohipë raroa hathorayu ya pihi kuu yaro einaha ya thama. Yamaki kohipi pihio yaro, utitimu tëhë thë totihiimi, yamaki yai kohipu tëhë thë xarë kua. Yutuha pata *herói* thë pë kuonowei ithi kurenaha yamaki kua yapamu xarë totihi thai tëhë thë xarë totihi. Einaha kami ya pihi kurayoma.

YANOMAMA YAMAKINE URIHI WARIATIMA YAMA PË YAXUPRAIWEI THÃ TURU

Emílio Sisipino e no utupë

*Eu sou Yanomami,
João Davi Maraxi,
morador de
Pakirapiu,
Papiu Novo.*

Hapënahã yamaki pihi kuma. Napë uti hamì pei pë rukëi tha? Kami Yanomama yamaki pihi kuma, Papiu theri yamaki. Yamaki pihi kuni yamaki mamò xatipoma yamaki rëmu xoa yaro kami yamaki rëmu xoa thë pë maproimi yaro yamaki mamò xatio xoa, mau uhami yamaki rëmu, urihiami yamaki rëmu, yamaki kua yaro yama thë taarema. Yama thë ha taarinì yama pë huërema dia 1 de *dezembro* tëhë yama pë huërema.

Hapiha pë pirioma, pei roxi praowei *pista Feijão Queimado* thë ãha kuapëha pë pirioma. Ëharani pë wërëma, Ëharani pë wërëi tëhë yama pë huërema. Ënaha thë kuoma.

Garimpeiro pë wãroho mai, 4 pë xiro kuoma. Ëhi ya pë warima makii, ma, hikio yamaki ai thë kua yatii taimi, einaha yama kua hikiowei yamaki. Uti pei wamaki pirakema tha pei ãha kuowei, aho pata ãha, ya kuma makii, ma, pata ãha kuowei yama ãha taimi, einaha pë kuma. Uti pei apião pei a kuoma wamaki pirakiwei, ya kuma makii, pei ãha hayapranimihe.

4 pë kuoma, 2 mokawa kipë kuoma pomahe, 30 *quilos de arroz* pë pomahe, 30 *quilos de farinha* pë pomahe koraha kikixë, koraha kiki hetuxë thë pë kuoma. Kuoma yaro kami Yanomama yamakini yama pë ha taarinì yama pë huërema. Yama pë huërinì yama pë hiramama *Posto da Funai* yano aha yama pë hiramai xoaoma. *Funai* axë yama pë huërinì yama pë pirakema *Posto* aha, yama pë ha pirakini ithi tëhë kami yanì ya pë sacopë hupama ya pë matihì pë riarama ya pë *saco* pë riarama. Einaha xamaxi ya pë kuxërarini ya thë pë taama. Ëhi tëhë mokawa ya mopë ukama, *cartucho* sipë, yama pë

ukërarei, poo pëxë ya thë pë ukërarei, ithi tëhë ya thë pë ha ukërarini *Funai* yano parikiha tarohami ya thë titimai xoaoma. Komi ya thë pë ukërema, kami yani, komi yamaki hetuxë, ai Yanomama thë pëxë yamaki pree kuoma. Ithi tëhë waiha 6 horas thë kupruu tëhë ai *comunidade* Wayahomapi pë warokema. Pë ha waroikini ithi tëhë pë matihipë xurukua xoaremahe pë matihipë ha xurukuheni pë kiria mahi xomaremahe, pë kirimamahe, pë yatiyatimoma, einaha pë kuaama. Pë kuaai tëhë pë yit thotho hanimahe yit thotho hanirarihe, kamixa hanirarihe, *bolsa* hanirarihe, *sandália* hanirarihe, *chapéu* hanirarihe, pë mamoku pesi titiowi thë ukërarithe, komi mahi thë pë haniraremahe. Xamaxi pree makii pë pree totomaremahe, einaha pë tararemahe. Pë ha tararihëni *Posto* a uxihã taroha pë titio xoaoma, pixataha pë yarikoma, pë pirtonimi. Kama pë

matihipë akatahu hami pë yarikoma. Einaha pë kuo tëhë ai Yanomami yamaki hetu rëmu haruma titi tëhë, thë pë toku pihoma makii yama pë tokumanimi, yama pë tokumai maoma.

Pë horehoremu xi wariproma, pë xi ehei pihitotihoma, pë nasi këyupihitotihoma makii Yanomami ai thë pë marixi hetuo maoma yaro pë tokunimi. Pë nomihirimamahe einaha thë pë kuaama pë nasi këyamamahe thë pë parupumahe ithi tëhë pë kãe titi yarimoma toku pihio yaro. Ithi tëhë Yanomami thë pëni kama pë mokawapë ha tërihëni pë kãe pree kirimai hetu harumahe, tokunimi, tokumanimi. Einaha kami Papiu thëri yamaki kuaama, Kayana uha yamaki piruowi yamaki kuaama. Ithi thë harua ha kãrini pei pë he xurukai henaa kãomahe. 6, 7 horas pei pë he xurukua xoaremahe pei pë yit thotho hanirarihëni pei pë he xurukua xoaremahe poo xikini pei he marokoximai xoamahe, pei he roxirarihe pei pë kayuku hanirarihe pei he porokoxipraremahe. Einaha thë thamamahe. Ithi tëhë pë komi yai he porokoxirarihëni pë he marokoxi mio haruma *Posto da Funai* e yanoha. Ithi pë mio haruwei, pë mio haruwei, ithi thëni hena kão tëhë pë napë katitu kãomahe. Pë napë katitu kãowihit nara xikini pë he maroko wakëmai xoaoma, pë wakëa xoarari, hapa pei pë xiro wakëmai parioma, pë wakëmai pariowei ithi tëhë yamaki yai yaa kãprarema. Yamaki yai yaa kãprarin, awei, komi mahi pë wakë kuopë, ya ha kurini pë komi mahi wakëmai yatitio kãoma, komi. *Cueca* xiro tapoma yaro *cueca* kama e pë wakë, pë komi wakërarari, pei pë kayeki mata komi wakë komi mahi wakëoma, wakëmaremahe. Kuo tëhë ithi tëhë pë wakëmai ha huraprarini pë peeprai xoaomahe, yami pë ha nakanakamani pë peeprai xoamahe. Ithi tëhë pë õ ha kãmarini komi thë pëni pë peeprai xoaomahe. Pei yamaka ki hani pihomahe, pei huka hani pihomahe, einaha thë thait pihoma mahihi *Funai* eha pë kua mahikema yaro *Funai* a ni ta mahiarema yaro pë ni wasiaremahe. *Funai* ni taprai ma kunaha pë ni yai mohotikii. Einaha yamaki kuma. Kuma yaro yama e të ã wëyai xoaomahe. *Garimpeiro*, kaho wamaki ka kii uti pei wama thë thait ha pei wamaki huu tha? Urihi thë komi a makiiha wamaki huuwei uti wama piximai tha? Yutuha ithi wama thë toama, yutuha urihi wama a wariama, yutuha mau wama u xamiamama, yutuha yuri wama pë yaxuprama, yutuha yaro wama pë yaxuprai hetuama, yutuha Yanomami yamaki ni ohotamamahe. Kuë yaro *garimpeiro* pëni mexeparamarema mahihi kami yani ya pë noa thama, Yanomami pë: ma, *Funai* ani thë taprai ma kunaha wamaki xiro xëit, *Funai* ani thë taai hikiani tëhë wamaki xëit no mai, *Funai* ani pë kãapë, einaha thë kua. *Garimpeiro* pei wama pë xëprarii tëhë ai wama tokumari tëhë pë no wëyamurayu cidade aha, noa ha wëyamurini kami wamareki xurukai nomuhuohe, einaha ya thë pihia ha tharin Yanomami yamaki wasiyoma, yamaki ha wasiriyoni pë xarë xiro no wëyamai puomahe. Einaha thë kuaama. Kuaai tëhë ithi tëhë pë ni hathopomahe pë kirimai hikio yarohe pë ni hathopohe pë warima. Ithi kaho wamaki urhipë makureha makii hëyami kami yamaki turuo paxiohami yaro kami yamaki yaropë waiamawei thë kuaimi, kami yamaki yaropë tokumai kãowei thë kuaimi, einaha Yanomami yamaki pihit kuu yaro *garimpeiro* pëha hei tëhë yamaki napë yaro yamaki hixio xoa, yamaki hixio maproimi. Wamaki huu xi waripruu kão tëhë ithi tëhë wamaki yamaka ki yai hanirari, einaha *garimpeiro* pë noa thamahe. Pë noa thaheni kama pëni ã hiripraimi mahihi yama pë noa thait puoma. Ithi tëhë kami yani waisipa ya thaitwei: awei, wamaki yamaka ki hani pihiohe, ya kuma. Ithi tëhë pë yai kirimaha, pë yatiyatimamahe. Einaha pë kuaama. Thuë pë preexë thë pë noa thamahe, kami yamaki nomakiwei thë ã thamahe: kaho wamakini kaho *garimpeiro* wamaki ka kiini wamareki uhurupë nomamakema, pata thë pë nomamakema, xapori thë pë nomamakema, waitheri thë pë nomamakemahe, einaha wamaki kua kutayoni hei tëhë wamaki nohimai kãotaiwei thë mi. Hapao tëhë Yanomami yamaki pihit mohotio tëhë thë pë haruu waisipë nohimorayoma makii hei tëhë kama thë noaha kami yamaki noaha pata thë pë noaha urihi a noaha mau u noaha yaro pë noaha Yanomami yamaki noaha huu tihipë noaha hoko sipë noaha hoko sipë wariaputayuhi hei sipë noaha yamaki yai hixio mahi xoa. Pihit mohotipruwi thë kuaimi, einaha *garimpeiro* yama pë noa thama. Yama pë noa thait tëhë ithi tëhë pë kuma: ma, kami ya ai napë ani yamaki pirakini hei yamaki puo, yamaki urihi taimi, einaha pë kuu.